

АНАЛІЗ СКЛАДНИКІВ КОНЦЕПТОПОЛЯ NATUR У РОМАНАХ СОМИ МОРГЕНШТЕРНА

У статті досліджено структуру концептополя NATUR у творах австрійського письменника, представника німецькомовної літератури Галичини С. Моргенштерна. Проаналізовано найчастотніші мовні об'єктиватори досліджуваного концепту.

Ключові слова: концепт, концептополе, природа, С. Моргенштерн.

Дашко Н.Т. Анализ составляющих концептополя NATUR в романах Сома Моргенштерна. В статье исследуется структура концептополя NATUR в произведениях австрийского писателя, представителя немецкоязычной литературы Галичины С. Моргенштерна. Проанализированы наиболее частотные объективаторы исследуемого концепта.

Ключевые слова: концепт, концептополе, природа, С. Моргенштерн.

Dashko N. T. The analysis of the components of the concept NATUR in the novels by Soma Morgenstern. The article deals with the structure of the concept NATUR in the works of Galician German-speaking writer Soma Morgenstern. The most frequency components are analyzed.

Keywords: concept, nature, Soma Morgenstern.

Сома Моргенштерн, видатний австрійський письменник єврейського походження, виходець із Галичини, належить до кращих представників літератури еміграції. На жаль, його ім'я – на відміну від імені його близького друга Йозефа Рота – довгий час було відомим лише вузькому колу літературознавців. У романах С. Моргенштерна, зокрема в трилогії «Іскри в прірві», відображено травматичний досвід втрати батьківщини та прагнення повернутися до неї. З любов'ю, ніжністю та меланхолійними нотками письменник відтворює образи, які закарбувалися в пам'ять у його дитячі та юнацькі роки. Трилогія є автентичною панорамою життя галицького села, особливого мультикультурного світу, зруйнованого війнами й живого лише у спогадах людей, які пережили Голокост. Особливо вдалими в цих ремінісценціях є описи галицької природи, яка надає дії роману відповідної атмосфери, створює майже ідилічне тло для розгортання сюжету.

Актуальність дослідження концептополя NATUR у романах С. Моргенштерна зумовлена значним інтересом до лінгвокогнітивного підходу у вивченні тексту в межах антропоцентричної парадигми. Оскільки текст є вербальним втіленням інтерпретації світу автором, у ньому відображаються основні особливості концептосфери письменника. Творчість С. Моргенштерна була здебільшого об'єктом дослідження літературознавців (Л. Цибенко [5], Р. Кітцмантель [6]), проте для адекватної інтерпретації текстів цього автора важливим є вивчення ключових концептів, зокрема концептополя NATUR. Аналіз опису природи в просторі художнього тексту сприяє осмисленню таких лінгвопрагматичних категорій, як інтенція автора, мовні стратегії оповідача та персонажа літературного твору, які пов'язані з особливостями мовної особистості суб'єкта-оповідача.

Метою статті є дослідження концептопольової організації ідеї природи в романах Соми Моргенштерна та аналіз вербалізації конститuentів концептополя NATUR.

Матеріалом дослідження слугують автобіографічний роман С. Моргенштерна «В інші часи. Молоді роки в Східній Галичині» й трилогія «Іскри в прірві».

Концептополе є певним фрагментом концептосфери, стійким угрупованням типологічно і значеннєво однорідних та ієрархічно упорядкованих концептів, спеціалізованих на організації когнітивно-семантичних просторів [4 : 218]. А. Приходько пропонує розглядати концептополе як ланцюг таких вкладених одна в одну ментальних одиниць, як *катаконцепт* \supset *мезоконцепт* \supset *гіперконцепт* \supset *макроконцепт* \supset *мегаконцепт* [4 : 219].

Враховуючи досвід моделювання концепту ПРИРОДА в дослідженнях попередників та спираючись на зібраний фактичний матеріал, пропонуємо таку таксономічну модель концептополя NATUR. Мегаконцепт NATUR є базовим концептом і складається з двох макроконцептів: ANORGANISCHE WELT та ORGANISCHE WELT. Гіперконцепти є ментальними одиницями меншого обсягу, ніж макроконцепти, однак більшого, ніж катаконцепти. В аналізованому концептополі до них належать зокрема FAUNA, FLORA, LANDSCHAFT, WETTER. У рамках деяких гіперконцептів виділяємо мезоконцепти. Так, гіперконцепт FAUNA імплікує мезоконцепти TIER та VOGEL. Концептом найнижчого рівня абстракції є катаконцепти, тобто власне концепти.

Основним постулатом когнітивної лінгвістики є думка про те, що концепт як ментальна одиниця може бути описаний через аналіз мовних засобів його об'єктивації. Важливою характеристикою концепту є його номінативна щільність, яка об'єктивує нерівномірну концептуалізацію різних фрагментів дійсності. Одні явища дійсності отримують детальне й множинне однослівне найменування, у той час як інші позначаються загальним недиференційованим знаком. Номінативна щільність – це ступінь деталізації мовного позначення певного концептуального простору, тобто «деталізація позначуваного фрагменту реальності, множинне варіативне позначення і складні змістові відтінки позначуваного» [2 : 112].

Як видно з табл. 1, концепт NATUR має велику кількість засобів вербалізації, що свідчить про його ціннісну значимість для автора. Основою утворення концепту, вважає Н. Арутюнова, може бути лише те явище реальної дійсності, яке стає об'єктом оцінки. Вона є основою для первинного утворення певного концепту у свідомості носія культури [1 : 181]. Чим важливішим для носія мови (у нашому випадку – для автора художнього твору) є світ природи, тим більша кількість репрезентантів на різних рівнях концептуалізації. Так, для романів С. Моргенштерна характерне переважання макроконцепту ORGANISCHE WELT (FLORA – 57, FAUNA – 65 репрезентантів). У групі ANORGANISCHE WELT найбільша кількість об'єктиваторів міститься в гіперконцепті WETTER (22) та LANDSCHAFT (20). Найменшу наповнюваність має гіперконцепт HIMMELSKÖRPER (5). Домінантними в

Концептополе NATUR

мега- концепт	макро- концепти	гіпер- концепт	мезо- концепт	катаконцепти	
NATUR	Anorganische Welt	Himmelskörper		Sonne, Mond, Stern, sonnig, bestirnt	
		Wetter		Himmel, Luft, Regen, Schnee, Wolke, Sturm, Wind, Blitz, regnen, Schleier, schneien, wolkig, Tau, Schauer, Nebel, Gewitter, Wetter, Unwetter, Donner, Frost, Gewölk, donnern, Witterung	
		Gewässer		Wasser, Teich, Bach, Brunnen, Fluss, See, Sumpf, Strömung, Eis, Welle, Quelle, Eisschollen, Wasserfall, Rinnsal, Meer, Strömung	
		Land-schaft		Wald, Feld, Wiese, Staub, Erde, Stein, Ufer, Garten, Park, Horizont, Berg, Schlamm, Hügel, Schlucht, Ebene, Rasen, Wüste, Blumenbeet, Schlucht	
	Organische Welt	Fauna	Tier		Kuh, Grille, Herde, Hund, Tier, Frosch, Wolf, Katze, Natter, Kalb, Ochse, Glühwürmchen, Biene, Huhn, Vieh, Fisch, Raupe, Fohlen, Wurm, Sau, Rindvieh, Eber, Muschel, Schlange, Insekt, Libelle, Mücke, Lamm, Rebhuhn, Hecht, Heuschreck, Fuchs, Ziege, Schimmel, Schleien, Fliege, Bremse, schmetterlingsart, Fledermaus, Mäuschen, Unke, Puma, Riesenuale, Nilpferd
			Vogel		Nest, Storch, Spatz, Gans, Hahn, Lerche, Pfau, Rabe, Feder, Nachtigall, Geflügel, Ente, nisten, Schwalbe, Fasan, Rohrsänger, Kanarienvogel, Krähe, Specht, Sperling
		Flora	Baum		Laub, Blätter, Baum, Zweig, Linde, Buche, Birke, Wurzel, Weide, Ast, Ahorn, Krone, Busch, Kastanien, Tanne, Strauch, Wipfel, Zitterpappel, Trauerweide, Tannenzapfen, Akazie, Fichte, Forsythien, Platan
			Blume		blühen, Blume, Blüte, Pflanzen, Osterglocken, Krokusse, Mohn, Rose, Stiefmütterchen
			Gras		Hafer, Klee, Gras, Ähre, Moos, Schilf, Weizen, Korn, Halm, Getreide, Brennnesseln, Mais, Kürbis, Gewächse, Stroh, Maiskolbe, Raps, Unkraut, Farn

описах природи Галичини в романах С. Моргенштерна є образи лісу та поля, які зумовлюють високу номінативну щільність концептів FLORA і FAUNA. Описуючи багатий рослинний і тваринний світ Галичини, письменник не обмежується мезоконцептами BAUM, BLUME, GRAS тощо, а використовує

велику кількість катаконцептів. Тож мезоконцепт BAUM репрезентований такими вербалізаторами, як LINDE, BUCHE, BIRKE, WEIDE, AHORN, KASTANIEN, TANNE, ZITTERPAPPEL, AKAZIE, FICHTE, PLATAN.

Важливим показником актуальності концепту в когнітивній свідомості є його рекурентність, тобто частотність мовних репрезентацій. Збільшення кількості одиниць, що об'єктивують певний концепт, свідчить про його підвищену комунікативну релевантність. І навпаки, якщо концепт втрачає актуальність, то зменшується частотність мовних засобів-об'єктиваторів. Це явище називається законом комунікативної релевантності [3: 149].

Квантитативний аналіз частотності мовних засобів, які вербалізують мегаконцепт NATUR, засвідчує, що до найчастотніших об'єктиваторів досліджуваного концепту належать: WALD (83), FELD (68), HIMMEL (66), SONNE (64), LAUB (43), VOGEL (43), WASSER (43), HAFER (37), KLEE (37), GRAS (36). Зупинімося детальніше на характеристичі декількох із них.

Концепт WALD. Основні характеристики лісу в романах С. Моргенштерна: ліс великий (*groß*), густий (*dicht*), тихий (*Waldesstille*), шелестить (*Waldesrauschen*), у ньому прохолодно і темно (*spendet Kühle und Schatten*), пахне мохом і грибами (*duftet nach Moos und feuchten Pilzen*). Тропи, які автор використовує для зображення лісу, мають ознаки антропоморфізму. Ліс наділений такими людськими характеристиками, як смерть (*Sterben des Laubwaldes* [10: 261]), сон (*ein kurzer Aufrauschen des Waldes, als legte er sich im Schläfe auf die andere Seite* [9: 236]) та мовчання (... *Wald, der die Reisenden schweigend in schattengrüner Kühle empfing* [9: 351]). Кольорова палітра лісу, особливо осіннього, надзвичайно багата: поряд із типовими кольоративами *grün, gelb, braun, rot, schwarz* письменник використовує складні позначення відтінків: *gelbbraunrot, kupfern, dunkelviolet, zitronengelb, grünlackiert*.

Прихильне ставлення до лісу, а відтак і різноманіття образів автор пояснює особливою схильністю до дерев. В автобіографії «В інші часи» письменник описує вільшаний ліс недалеко від його села, який він називає «ліском» (*Erlenwäldchen*). Будинок головного героя трилогії «Іскри в прірві» межує з буковим лісом, для позначення якого С. Моргенштерн залежно від пори року використовує метафору *grüne Wand / weiße Wand*.

Образ осіннього лісу викликає в героя спогади про Батьківщину: ... *als wäre mit den Herbstgerüchen dieses Wäldchens die Meisterin meiner Jugend: die Landschaft der Heimat, in meine Brust eingezogen* [10: 262]. Ці спогади навіюють дивний сон про ніч в осінньому лісі, де герой бачить усі ті дерева, які росли в його рідному селі: *Alle Bäume des Dobropoljer Waldes und des Gazons waren auf einmal da! ... O ihr Bäume meiner Kindheit! Wie wart ihr groß!* [10: 276]

Концепт FELD. Поле в романах С. Моргенштерна представлено як обширна частина землі (*breit*), що використовується для вирощування різних сільськогосподарських культур (*Hafer-, Roggen-, Stoppel-, Weißklee-, Mais-, Kartoffelfeld*). Залежно від насаджень поле може бути зеленим (*grün*), квітучим (*blühend*), золотим чи срібним (*golden, silbern*). Як і в романах Й. Рота (зокрема «Марш Радецького»), невід'ємним акомпанентом поля є сюрчання коників.

Одним із найяскравіших описів природи в трилогії «Іскри в прірві» є малювання поля з білою конюшиною. Головний герой сприймає поле синестезійно, крім зорових образів важливу роль відіграють запахи і звуки: *Sein Herz schmolz vor dem blühenden, duftenden, summenden Weißkleefeld wie Wachs* [8: 47]. Важливу роль для висловлення широкої гами почуттів героя відіграє оригінальна система тропів, зокрема письменник використовує індивідуально-авторські метафори. Для зображення поля конюшини С. Моргенштерн звертається до персоніфікації: *Auch die Bienen waren berauscht. Zu zweien, zu dreien fielen sie über ein Kleeköpfchen her, das unter ihren gierigen Küssen erschauernd sich neigte und wie im Schmerz sich wand*, гіперболи: *Alle Bienen aller Sommer schienen sich da versammelt zu haben*, синестезії: *Trug es nicht die ganze Süße und Schwere zweier Kleefelder allein?* та порівняння: *Als wären Flocken frischen Schnees auf ein grünes Feld bei herrlichem Sonnenschein gefallen, so leuchtete das Weißkleefeld ihnen entgegen, Die nackten Füße streiften über die tauigen Kleeköpfchen wie über ein silbernes Wasser* [8: 47].

Концепт HIMMEL. У творах С. Моргенштерна небо – це оболонка над горизонтом (*hüllt ein*), якій характерні такі риси: неосяжність (*groß und weit wie ein Himmel*), віддаленість від землі (*hoch*), глибина (*tief*), тиша (*still*), чистота (*rein*) та зоряність (*voller Sterne*). Щодо кольору, то крім звичного блакитного чи сірого (*blau, grau*) автор використовує такі кольоративи, як *Azur, Kobaltblau*. Цікаво, що коли головний герой роману відвідує свою історичну батьківщину, він одразу ж звертає увагу на небо Галичини: воно видається йому зовсім іншим, невисоким і недалекоим. *Hier ist ein anderer Himmel; nicht sehr hoch, nicht sehr fern: unter diesem Himmel könnte noch die Eintracht aller Dinge gedeihen* [9: 11]. Це одна з ключових фраз роману, яка повторюється декілька разів. До речі, у робочих нотатках до другого тому трилогії маємо примітку, що є визначальною для всього твору: «Die Eintracht aller Dinge, die Zwietracht der Menschen» (Гармонія речей, розбрат людей) [11: 376]. Тож лейтмотивом роману стають протиріччя між світом природи і світом людей: якщо в першому – тиша, типовий сільський ландшафт, то в другому – галас та метушня. У романі відбувається постійне протистояння між природою і цивілізацією, селом і містом, органічно простим і технічно складним.

Концепт SONNE. У концептуальній картині світу С. Моргенштерна сонце – великий диск (*groß, eine feuerrote Scheibe*), що випромінює світло і тепло (*blitzt, spendet Wärme*), є джерелом життя (*die Quelle des Lebens*), однак може його й знищити (*von der Sonne ausgedörnt*). Сонце гаряче (*Und Donja und die Sonne, beide waren heiß* [9: 60]), пече (*brennt, brütende Sonne*), щодня сходить і заходить (*frisch aufgetauchte Sonne; geht zur Neige*), пломеніє (*Rot flammte die Sonne*). Для зображення кольору сонця письменник поряд з означеннями *rot, weiß* використовує індивідуально-авторські епітети (*schmerzlich weiß*) та порівняння (*grauweiß wie geschmolzener Blei*). Окрім того, автор порівнює сонце з місяцем, виходячи, очевидно, з їхньої зовнішньої схожості: *Die Sonne, eine feuerrote Scheibe, war eben hinterm Dach von Kobzas Scheune aufgegangen, ein voller Mond: nah, rund und kühl* [10: 11]. Змальовуючи спокотний день, С. Моргенштерн використовує порівняння сонця із розплавленим свинцем,

а його проміння — зі свинцевими жаром: *Gegen Mittag brach die Sonne durch, grauweiß wie geschmolzenes Blei, brannte sie durch die Schleier und goss bleierne Glut in die Schwüle der Luft, die so schwer war, dass der Atem stockte* [9: 144].

Позитивну конотацію має порівняння *sieht aus, als hätte man ihm das Herz aus der Brust herausgenommen, es in die Sonne getaucht und wieder eingesetzt* [9: 179], за допомогою якого автор підкреслює піднесений настрій героя. Приємне відчуття тепла після випитого алкоголю письменник також порівнює із сонцем, використовуючи при цьому епітет *flüssige Sonne*.

Концепт VOGEL. Концепт VOGEL у С. Моргенштерна не відрізняється від образу, що існує в мовній картині світу німецького народу: тварина, яка має вкрите пір'ям тіло, дзьоб і замість передніх кінцівок — крила. Письменник використовує значну кількість порівнянь із експлікантами мезоконцепту VOGEL: *wie ein Hufen Spatzen, wie einer Ente das Wasser, frei wie die Vögel, wie ein verwundeter Vogel, wie eine Krähe auf einer Sau, wie ein Ruf eines großen Raubvogels, wie die Schwalben*.

Особливе місце в трилогії «Іскри в прірві» займає образ лелеки. Те, що автор так часто звертається до нього у своїх творах, пов'язане, вочевидь, із хасидськими традиціями, сповідником яких був письменник. Оскільки гебраїське позначення лелеки у Святому Письмі — 'chassida' (побожний), то цей птах має безпосередній зв'язок із хасидизмом. Лелека з'являється в кількох епізодах роману: як птах із підрізаними крилами та як посланець потойбічного світу уві сні Альфреда Могилевського у фіналі твору. Проте основна місія цього птаха полягає в тому, щоб продемонструвати головному герою можливість існування двох батьківщин. Адже лелеки перебувають у постійних мандрах від однієї вітчизни до іншої, і саме ця дорога є їхнім життям: *In unseren Bäuchen noch die Kraft der einen, in unseren Augen schon die Sonne der anderen Heimat: das, Menschenkind — das ist unser Leben!* [10: 353]. Так письменник не лише допомагає герою вирішити дилему — повернутися до Відня, де він народився, чи залишитися в Галичині, вітчизні його батька, — а й намагається пережити власний травматичний досвід. Подібним виправданням є також порівняння людини з деревом, яке часто цитують дослідники літератури повоєнної доби: *Der Mensch ist kein Baum, hat ein weiser Mann gesagt. Gott hat dem Menschen zwei Beine gegeben, damit er auch eine Heimat verlassen kann, wenn sie feindselig und böse geworden ist* [10: 247].

Описи величної природи С. Моргенштерна, без сумніву, належать до кращих у німецькомовній літературі Галичини. Як в автобіографічному романі «В інші часи», так і в трилогії «Іскри в прірві» бачимо зворушливий сентиментальний світ втраченої батьківщини, де люди живуть у тісному контакті з природою. Велика кількість мовних об'єктиваторів та розгалужена таксономічна модель концепту NATUR засвідчують його важливість у концептуальній картині світу автора. Зображення природи в романах С. Моргенштерна наповнене звуками і запахами, наділяється кольоровими ефектами, передає психологічний стан людини та різниться характером впливу на неї. Окрім того, воно прикрашено авторськими тропами, які надають опису мальовничості. Одним із перспективних напрямів дослідження вважаємо

також вивчення взаємозалежності та взаємозумовленості людини й природи у творчості С. Моргенштерна.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Арутюнова Н.Д.** Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М. : Школа «Яз. рус. культуры», 1998.
2. **Карасик В.И.** Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002.
3. **Попова З.Д.** Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007.
4. **Приходько А.М.** Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008.
5. **Cybenko L.** Galicia miserabilis und/oder Galicia felix? Ostgalizien in der österreichischen Literatur / Larissa Cybenko. – Lwiw : VNTL-Klasyka, Wien : Praesens Verlag, 2008.
6. **Kitzmantel R.** Eine Überfülle an Gegenwart. Soma Morgenstern. Biografie / Raphaela Kitzmantel. – Wien : Czernin Verlag, 2005.
7. **Morgenstern S.** In einer anderen Zeit. Jugendjahre in Ostgalizien / Soma Morgenstern ; [hrsg. u. mit einem Nachwort von Ingolf Schulte]. – 1. Aufl. – Lüneburg : zu Klampen, 1995.
8. **Morgenstern S.** Der Sohn des verlorenen Sohnes : [Erster Roman der Trilogie Funken im Abgrund] / Soma Morgenstern ; [hrsg. und mit einem Nachwort von Ingolf Schulte]. – 1. Aufl. – Lüneburg : zu Klampen, 1996.
9. **Morgenstern S.** Idyll im Exil : [Zweiter Roman der Trilogie Funken im Abgrund] / Soma Morgenstern ; [hrsg. und mit einem Nachwort von Ingolf Schulte]. – 1. Aufl. – Lüneburg : zu Klampen, 1996.
10. **Morgenstern S.** Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes : [Dritter Roman der Trilogie Funken im Abgrund] / Soma Morgenstern ; [hrsg. und mit einem Nachwort von Ingolf Schulte]. – 1. Aufl. – Lüneburg : zu Klampen, 1996.
11. **Schulte I.** Nachwort des Herausgebers / Ingolf Schulte // Morgenstern S. Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes : [Dritter Roman der Trilogie Funken im Abgrund] / Soma Morgenstern ; [hrsg. und mit einem Nachwort von Ingolf Schulte]. – 1. Aufl. – Lüneburg : zu Klampen, 1996. – S. 368–391.